İbn Meymûn'un Mantık Düşüncesi[1]

Doç. Dr. Muhammet Nasih Ece[2]

Giriş

Yahudi literatüründe Rabbi Moşe ben Maymon, İslam literatüründe İbn Meymûn olarak bilinen Yahudi düşünür Maimonides, 1135 yılında bugünün İspanya sınırlarında yer alan Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. Arkasında önemli bazı çalışmalar bırakarak 1204 yılında Fustat'ta vefat etti.[3]

Felsefi düşüncesinde Aristotelesçi bir duruş sergileyen Maimonides; Fârâbî (öl. 339/950), İbn Sînâ (öl. 428/1037), Gazzâlî (öl. 505/1111) ve İbn Bâcce (öl. 533/1139) gibi İslam filozoflarının felsefi ve dinî görüşlerinden yararlanmış ve bu doğrultuda Yahudi anlayışını ciddi anlamda şekillendirmiş bir düşünürdür.[4] Kuşkusuz, onun esas şöhreti sadece Yahudiler tarafından değil, felsefe ve din konusunda Hristiyan ve Müslüman düşünürler tarafından da önemsenen *Delâletü'l-ḥâ'irîn* adlı kapsamlı eserin sahibi olmaktan kaynaklanmaktadır.[5]

1 Bu yazı, *Tasavvur Dergisi*'nin 2022 yılında 2. sayısında yayımlanan "Maimonides'in Mantık Anlayışı Üzerine Bir Çözümleme" adlı makalemizin gözden geçirilmiş hâlidir. İlgili makale için bk. Muhammet Nasih Ece, "Maimonides'in Mantık Anlayışı Üzerine Bir Çözümleme", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 1429-1459. https://doi.org/10.47424/tasavvur.1175245.

2 Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, Van, Türkiye, hermesece2009@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-2270-0502.

3 Mustafa Çağrıcı, "İbn Meymûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/194.; Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı & İbn Meymun (Maimonides) Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 69-77.

4 Atilla Arkan, *İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), 30.

5 Maimonides, *Delâletü'l-ḥâ'irîn*, çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019). Bu konuda yapılmış çalışma için bk. Özcan Akdağ-Osman Bayder, "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine", *Journal of Islamic Research* 2019, 182-191.

Mantık bilimi açısından Maimonides'in önemi, Fârâbîci etkiyle yazmış olduğu *Maḳāle fî Ṣınâʿati'l-Manṭıḳ* (*Maimonides' Treatise on Logic*) adlı eserinden gelmektedir.[6] Çeşitli dillerde çevirisi bulunan bu eser, 1960 yılında Mübahat Türker tarafından neşredilip Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[7] Yahudi çevrelerde standart bir mantık metni olarak okutulmuş olan bu eserin[8], bize göre dikkate değer ve aynı zamanda bizi bunu çalışmaya sevk eden üç temel özelliğinden bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi, bu eserin İslam mantık külliyatının bir özeti konumunda olmasıdır. İçerik ve temelleri itibarıyla bu mantık metninin Maimonides'ten önce, özellikle Fârâbî tarafından inşa edilen mantık muhteviyatının özet bir formu konumunda olduğunu söylemek mümkündür.[9] İkincisi, bu eserde incelenen mantık konularının ansiklopedik bir tarzda ele alınmış olmasıdır. Mantığın temel kavramları tespit edilerek, buna bağlı bir şekilde konular işlenmektedir. Bu anlamda bu eser, İslam felsefesinde erken bir mantık sözlüğü olarak da değerlendirilebilir. Yazarın da ifade ettiği şekilde mantığı öğrenmek isteyenler için kısa ve öz anlatım tarzındaki metinler çokça kaleme alınmıştır. Ancak bu metnin bunlardan farkı, özet anlatım tarzının mantıkta geçen kavramların esas alınarak terminolojik bir sistemle yapılmış olmasıdır. Üçüncü dikkate değer, ayırıcı nokta ise; bilinen mantık konularının yanında, beş fasıl gibi mantığa hazırlık denebilecek ve dört neden gibi metafiziksel konuların da bir mantık eserinde yer verilmiş olmasıdır. Bu özelliği itibarıyla eserde sergilenen mantık, metafizikten daha kopmamış bir anlayış arz etmektedir.

Maimonides, mantığa dair konuları 14 bölümde ele almaktadır. Bunlar

6 Eserin çevirileri ve basımları gibi kısa tarihsel gelişimi hakkında bilgi için bk. Israel Efros, *Maimonides' Treatise on Logic* (New York: Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1938).

7 Mübahat Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1-2 (1959-1960), 49-110.

8 Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 302.

9 Maimonides önermenin maddeleri konumunda olan isim ve fiilden bahsederken sadece Fârâbî'nin ismine doğrudan referansta bulunur. Ancak ileride yer yer değineceğimiz şekilde *Maḳāle fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ*'ın baskın kaynağı Fârâbî'nin mantık metinleridir. Bu konuda benzer düşünceler için bk. Özcan Akdağ, "Fârâbî'nin İbn Meymûn'a Etkisi: Metin Karşılaştırma", *Bilimname* XLIII (2020/3), 368.

sırasıyla şunlardır: 1) konu ve yüklem olarak önermenin unsurları, 2) önermenin niteliği ve niceliği, 3) kendisini meydana getiren parçaların sayısına göre önermeler, 4) modaliteleriyle birlikte önermelerin karşı-olum ilişkileri, 5) önermelerin döndürmesi, 6) öncülleri, sonuç önermesi, orta, büyük ve küçük terim gibi unsurlarıyla kıyas, 7) şekilleri, modları ve çeşitleri itibarıyla kıyaslar, 8) kıyasa öncül kabul edilen önermeler ve bunlara dair gerçekleşen beş sanata dayalı kıyas türleri, 9) Aristoteles'in (öl. MÖ 322) dört neden öğretisi, 10) beş tümel, kategoriler ve bunlarla bağlantılı tanım teorisi, 11) zat-araz, bilkuvve-bilfiil gibi mantığa başlamadan önce bilinmesi gereken bazı kavramlar, 12) mantık eğitiminden önce bilinmesi gereken öncelik ve sonralık gibi bazı problemler, 13) önermenin unsurlarından konu ve yüklemin maddesi olarak isim ve fiil olan en genel terimler ve 14) mantık bilimine genel bir bakış.[10]

Burada ele alınan problemlerden bazıları gerek Maimonides'ten önce gerek sonra mantığın temel konuları olmaktan ziyade, mantığa hazırlık niteliğinde düşünülebilecek problemlerdir. Örneğin, ilişkisel varoluş kavramları olarak ifade edilen konular bu çerçevede düşünülebilir. Burada ele alınan dört neden ve bilimler sınıflaması gibi konular, mantıkla ilişkileri kurulabilse de klasik dönemlerde metafiziğin konusu olarak düşünülmüştür. Maimonides'in sıralama bakımından mantık konularını ele alma tarzı da kendi döneminin mantık metinlerinden farklılıklar arz etmektedir. İşte biz burada onun mantık anlayışını, farklılıkları ve eksiklikleri göz önünde bulundurarak bir sıralama ve sınıflamayla çeşitli açılardan değerlendirmek suretiyle günümüz okuyucusunun ilgisine sunmaya çalışacağız. Değerlendirme biçimimiz, ele alınan konuların bazen mantık bilimi nazarında konumunu ve epistemik durumunu çözümlemek, bazen ait olduğu Aristotelesçi ve Fârâbîci olarak gördüğümüz paradigmayı belirlemeye çalışmak, bazen de kaynakları olarak gördüğümüz Fârâbî'nin metinleriyle karşılaştırmak şeklinde kendisini gösterecektir.

10 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fī Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 61-86.

1. Mantık Felsefesi (Mantık-Felsefe-Bilim)

Maimonides'in bir gerçeklik ve bir disiplin olarak mantık hakkındaki görüşleri, *Maḳāle fî Ṣınâ'ati'l-Manṭıḳ*'ın son bölümünde yer almaktadır. Mantık felsefesi olarak nitelendirdiğimiz böylesi bir problemin varlığını, öncelikle ele alınması gerektiğini düşündüğümüz için öne almak daha isabetli olacaktır. Bu tutumumuz, mantık biliminin konularından önce mantığın bizzat kendi neliğine dair bilgilerin öncelikli olduğunu düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Herhangi bir bilgi türünün içeriğine girmeden önce onun ne olduğunu ortaya koymak, bütünselliğe dair oluşan soruların cevaplarını kolaylaştırması bakımından önemlidir. Maimonides'in böylesi bir konuyu sona bırakması, söylediklerimizin tam tersini düşündüğünü göstermektedir. Buna göre, önce mantık konuları, sonra mantığın mahiyetine ilişkin meseleler ele alınmalıdır.

Maimonides, eskiden beri müşterek isim olarak mantığın üç anlamda kullanıldığına değinmektedir. Birincisi, mantık kendileriyle düşünülürlerin kavranıldığı insanın sahip olduğu kuvve anlamına gelmektedir. İnsan bu kuvveyle doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırabilmektedir. Buna "natık" kuvvet denir. Mantıktan anlaşılan ikinci anlam, bizzat insan zihninde bulunan düşünülürlerdir. Buna "iç konuşma" da denmektedir. Mantığın üçüncü anlamı ise, insanın zihninde oluşan düşünülürlerin dil aracılığıyla ifade edilmesi olgusudur. Buna aynı zamanda "dış konuşma" da denilmiştir.[11] Mantığın anlamlarına dair aktarılan bu üç türün İslam mantık metinlerinde, ilk olarak Fârâbî tarafından ileri sürüldüğü görülmektedir.[12]

Maimonides'e göre, Aristoteles tarafından inşa edilen sekiz bölümüyle mantık, içten konuşma hakkında kurallar ortaya koyduğu için kişiyi hatalardan koruyarak doğru yola iletmektedir. Amaçsal açıdan mantığın tanımlanarak ele alınmasıyla kesin bilginin mantıkla mümkün olabileceği gösterilmektedir. Daha önce Fârâbî'de görülen,

11 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâ'ati'l-Manṭıḳ'ı", 84.

12 Ebû Nasr el-Fârâbî, "et-Tavṭia evi'r-risâletu'l-leti şaddere biha'l-manṭıḳ", *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydınlı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 24. Ayrıca bk. Muhammet Nasih Ece, "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname XXXVII* (2019/1), 632-633.

mantığın sekiz bölüm veya kitap olarak kabul edilişi, Maimonides tarafından şu şekilde sıralanmaktadır: 1) Kategoriler, 2) Önermeler, 3) Kıyas, 4) Burhan, 5) Cedel, 6) Hitabet, 7) Sofistik, 8) Şiir.[13] Burada görüldüğü üzere, Fârâbî'nin *İsâgûcî*'yi mantığa dâhil etmemesi, Maimonides tarafından da kabul görmüştür. Bilindiği üzere, daha sonraki mantıkçılar *İsâgûcî*'ye birinci sırada yer vererek onu mantık konularına dâhil etmişlerdir. Diğer yandan, mantık, dış konuşma olarak bütün dillerde geçerli olan kuralları da vermektedir. Bu nedenle mantık sayesinde, dillerin farklılığına bakılmaksızın konuşulanlar, epistemik anlamda istikametini bulmaktadır. Böylelikle mantık, iç ile dışın veya zihin ile dilin doğru ve tutarlı olmasını sağlamaktadır.[14] Bu çerçevede, Maimonides mantığın akıl ile olan ilişkisini, nahiv bilgisinin dil ile olan ilişkisine benzeterek mantığı bir yöntembilim/alet olarak düşünmektedir.[15] Bu yaklaşım Aristoteles, Peripatetikler ve Fârâbî'nin tutumundan farklı değildir. Maimonides, mantığı sadece bir yöntem disiplini olarak düşündüğü için yapmış olduğu bilimler sınıflamasında mantığı yer vermemektedir. Çünkü ona göre mantık, bütün bilimlerin veya sanatların yöntemini vermektedir ve bu nedenle bir şeyin yöntemi olan, o şeyden bir parça sayılamaz.[16] Bu nedenle de ona göre mantık, felsefenin bir disiplini olarak düşünülemez. 13. yüzyıldan sonra İslam dünyasında mantığa yönelik hâkim olan, mantığın hem felsefenin bir disiplini hem de ilm-i alet olarak görülmesi, Maimonides tarafından kabul görmemiştir.

Mantığın mahiyetine dair bu kısa bilgilere dayanarak bazı değerlendirmeler yapmakta fayda vardır. Öncelikle mantığın anlamları, tanımı, bölümleri, bütün dillerde geçerli görülmesi, mantığın akıl ile ilişkisinde gramere benzetilmesi ve mantığın bir yöntem olarak düşünülmesi gibi konularda Maimonides tarafından geliştirilen yaklaşım, Fârâbî'nin metinlerinden istifade edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, mantığın sadece

13 Fârâbî de mantığı sekiz bölüm olarak düşünmüştür. Bunun için bk. Ebû Nasr el-Fârâbî, "İḥṣâʾü'l-ʿulûm", *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 110-112.; Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 76-77.

14 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 84.

15 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 84.

16 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 85.

zihinsel değil, dilsel kuralları belirlediği ve mantığın konumuna dair "yöntem olanın parça olamayacağı" gibi gerekçelendirme düşünceleri özgün görünmektedir. Bu konuda değindiğimiz birinci görüş olan dilin mantığa bağlı olması gerektiği düşüncesi, dil-mantık ilişkileri yaklaşımında mantığın temel alınması açısından değerlidir. Böylelikle hem mantığın evrensel gerçekliği hem de tüm alanlar için esas oluşu vurgulanmış olmaktadır. İkinci görüş olan "bir yapının yöntemi olanın onun parçası olamayacağı" savı da mantığa bir konum belirlemek açısından önemlidir. Bu düşünceyle, mantığın sadece felsefenin bir parçası ve hem yöntem hem de parçası olarak kabul edilen yaklaşımlar dışarıda tutmuş olmaktadır. Böylelikle İslam felsefesinde oluşan tartışmalarda İbn Sînâ'nın tutumu değil de Fârâbî'nin tutumu tercih edilmiştir. Burada dikkat çekici bir husus da Maimonides'in Fârâbî'den alıntıladığını düşündüğümüz mantıktan anlaşılan üç anlama dairdir. O, burada birinci anlam üzerinde durmayarak sonraki iki anlama odaklanmaktadır. İkinci ve üçüncü anlama dair söyledikleri, mantığı bu ikisiyle sınırlaması anlamına gelir ki, bu zihin ve dilde varlık kazanan anlamlardır. Dolayısıyla, birinci anlam olarak sunulan "düşünülürlerin kavranıldığı kuvve", her ne kadar mantık kelimesinden anlaşılsa da mantık biliminin sahasına girmediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Fârâbî ve daha sonrakilerin birinci ve ikinci düşünülürler teorisi bağlamında mantığın konusu hakkında ileri sürdükleri düşüncelerle uyumlu görünmektedir. Sonuç olarak, Maimonides'in kabul ettiği ilk anlamı, mantığın varlık bulduğu zemin, diğer iki anlamı ise zihin ve dil olarak mantığın varlık sahası olarak görmek mümkündür.

Maimonides'e göre, felsefe adı da eş sesli olarak hem burhan sanatı hem de bilimler için kullanılır. Bu anlamda felsefe, ilmî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılır. İlmî felsefe de matematiksel ilimler, doğa ilimleri ve ilahi ilimler olarak ayrılır.[17] Bu, Aristoteles'in teorik bilimler tasnifiyle aynıdır.[18] Amelî ilimler de dört kısma ayrılır. Bunlar; bireyin kendi yönetimi, evin yönetimi, şehrin yönetimi ve devletin yönetimidir.[19]

17 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 85.

18 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 296, (1026a 18).

19 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 85.

Maimonides'in bilimler tasnifine bakılırsa, felsefe ve bilimler birbirinden farklı düşünülmemiştir. Mantık ise, felsefeye veya tüm felsefi bilimlere bir yöntem olarak görülmüştür. Mantığın yöntem olarak fonksiyonu ise hem iç konuşma olarak düşüncede hem de düşüncenin dile getirildiği dilsel düzeyde doğruyu bulmaya çalışmasıdır. Bu nedenle, onun nazarında mantığın tüm bilimler için kaçınılmaz olduğu açıktır. Yukarıda değindiğimiz gibi mantığın bir yöntem bilim mi, felsefenin bir parçası mı, yoksa her ikisi mi gibi düşünülebilecek alternatifler arasında Fârâbîci bir yaklaşımla salt yöntemden yana tavır sergilenmektedir. Bu, Aristoteles ve Aristotelesçilerin tutumuyla da uyumludur.

2. Mantığa Hazırlık

Bazı konular vardır ki, mantığın doğrudan konuları değildir; ancak bunlar bilinmeden, mantığın kavram ve problemlerinin anlaşılması zorlaşmaktadır. Daha önce Fârâbî ve İbn Bâcce'de gördüğümüz bu türden konuların ele alınması, Maimonides tarafından da dikkate alınmış gözükmektedir. Bu nedenle, ele alınan bu türden bazı problemleri mantık dışı görmek yerine, mantığa hazırlık başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Onun isimlendirmediği bu türden konuları da "ilişkisel varoluş biçimleri" ve "nedensellik teorisi" şeklinde iki alt başlık altında ele almaya çalışacağız.

2.1. İlişkisel Varoluş Biçimleri/Kavramları

İlişkisel varoluş biçimlerinden kastımız, varlığı tanımlamada birbirini gerektiren kavramlardır. Bunlar ilişkisel tarzda varlık gösteren kavramlar oldukları için mantık olgusunu yakından ilgilendirmektedir. Çünkü mantıksallık denilen gerçekliğin varlık zemini iki töz veya nitelik arasında gerçekleşen ilişkiselliktir. Bu nedenle de mantığa hazırlık olarak öğrenilmesinde faydalı görülmüştür.

1) Özsel/zâtî ve ilintisel/arazî: Bu iki kavram, ilişkili kavramlardır. Bir şeyde daima bulunan kısım veya şeyin onsuz olunmadığı varlık özseldir. Canlının boğazlandığında ölmesinin gerekmesi böyledir. Bir şeyde bir şeyin sık bulunması için de özsel ifadesi kullanılır. Kışın soğuk, yazın sıcak olması gibi. Bir şeyin bir şeyle olan ilişkisi seyrek gerçekleşiyorsa buna da ilintisel ilişki denir. Bir amaç gözetilmeden

gelişen işler böyledir. Kişinin ekin için toprağı kazması sonucunda hazineye denk gelinmesi gibi.

2) Bilfiil ve bilkuvve: Bir şeyin bir şeyle nitelendiği anda bu niteliğin olmasına bilfiil denir. Demir parçasının kılıca dönüştürülmüş hâli bilfiildir. Niteliğin kabul edilebilirliği olduğu hâlde, şu anda olmaması ise bilkuvvedir. Bir demir parçasına kılıç denilmesi veya yeni doğan bir çocuk için yazar denilmesi böyledir.

3) Zıtlar: Bir konuda iki nitelikten birinin var olmasıyla diğerinin yokluğunu gerektiren durumlar zıtlık denilen gerçekliği meydana getirir. Sıcaklık-soğukluk, yaşlık-kuruluk, sayılarda teklik-çiftlik böyledir.

4) Varlık/meleke ve yokluk: İki şeyin aynı anda bir konuda bulunmalarının mümkün olmamasını gerektiren ilişkilerdir. Bulunmasına varlık, bulunmamasına da yokluk denir. Gözün görmesi varlık iken, görmemesi ise yokluktur. Bilgi ve bilgisizlik, zenginlik ve fakirlik, dişli ve dişsiz olmak böyledir. Bunlar bir konuda aynı anda bir araya gelemezler. Maimonides'e göre, bu türden kavramların zıtlardan farkı, bir şeyin tabiatında var olmasıyla alakalıdır. Bir şeyin tabiatına zıtlıklardan biri teorik olarak yüklenebilir, ancak varlık-yokluk yüklenemez. Örneğin, duvar için bilgili ve bilgisiz zıtlıkları yüklenemez. Çünkü onun tabiatı için bilgili-bilgisizlik bir varlık ve yokluk meselesi değildir. Bu durumda, bu kavram çiftinin zıtlardan farkı, gerçekliği gerektirmesidir.

5) Görelik/izafet: Bazı terimler vardır ki, kullanıldıklarında onların anlaşılması için başka terimlere ihtiyaç duyulmaz. "Demir", "bakır" ve "yemek" gibi. Bazı terimler de ancak başka terimlerin zikredilmesi veya var sayılmasıyla anlaşılabilirler. İşte bu türden terimler arasında görelik söz konudur. "Uzunluk" ve "kısalık" böyledir. Biri olmadan diğerinin tasavvur edilmesi imkânsızdır. "Alt-üst", "yarım-tam", "önce-sonra", "eşit", "ortak", "arkadaş", "baba-oğul" gibi kavramlar birbirine göreli kavramlardır.

6) Öncelik ve sonralık: Maimonides aslında görelikte yer alan öncelik-sonralık meselesini ayrı bir şekilde ele alıp bunun türleri üzerinde durmaya çalışmaktadır. Buna göre, bir şeyin bir şeyden beş açıdan bir önceliği bulunmaktadır. Birincisi olan *zaman*ca öncelik, bir şeyin bir şeyden önceliğinin zaman bakımından olmasıdır. Hz. Mûsâ'nın Hz. Îsâ'dan önce

dünyaya gelmesi gibi. İkincisi olan *tabiat* bakımından öncelik, bir şeyin tabiat olarak bir şeyden önce olmasıdır. "Canlı" teriminin "insan"dan önce gelmesi gibi. Canlılık olmadan insanlık olmaz, ama insanlık olmadan da canlılık olabilir. Bu nedenle, canlılığın tabiat bakımından bir önceliği vardır. Üçüncüsü, *rütbe* bakımından bir önceliktir. Hükümdara iki kişiden birinin daha yakın olması böyledir. Dördüncü olan *şeref* bakımından öncelik, bir tek tür içinde veya ayrı türlerde bulunan iki şeyden birinin diğerine göre daha tam veya bütün olmasıdır. İki doktordan birinin diğerinden daha yetenekli olması böyledir. Bilgin birisinin oyuncudan önce gelmesi de böyledir. Beşincisi olan *sebep* bakımından öncelik ise, birlikte olan iki şeyden birinin diğerinin sebebi olması açısından önce olmasıdır. Güneşin gündüzden önce olması böyledir. Maimonides öncelik meselesiyle bağlantılı olan bazı kavramlara da değinmektedir. Buna göre "eş zamanlılık", iki şeyin aynı anda olması demektir. "Eş mekânlılık", iki şeyin aynı mekânda olmasına denir. "Eş sıralılık", iki şeyin belli bir başlangıçtan uzaklıklarının aynı olmasıdır. "Eş tabiatlılık" ise, varlıkların birbirini karşılıklı olarak gerektirmesi ve birinin diğerinin mutlak sebebi olmayan iki şey için kullanılır. İki kat ve yarım böyledir. İki görelinin de durumu böyledir.[20]

İlişkisel varoluş kavramları, Fârâbî ve İbn Bâcce'de mantığa hazırlık çerçevesinde düşünülmesi gereken konular olarak alınmış ve beş fasıl olarak isimlendirilmiştir. Bunlar; teknik terimler, tasdik türleri, özsellik-ilintisellik, öncelik-sonralık ve delalet lafızlarıdır. Görüldüğü üzere, Maimonides sayılanları olduğu gibi almamış, bazı yeni kavramlar eklemiş ve bazılarını da çıkarmıştır. O, bunlardan teknik lafızlara, tasdik türlerine ve delalet lafızlarına hiç değinmez, bunların yerine metafiziksel olarak düşünülebilecek bilfiil-bilkuvve kavram çifti ile Fârâbî ve İbn Bâcce'de kategorilere ilişen eklentiler olarak düşünülen görelik ve zıtları almıştır.[21]

20 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 77-81.

21 Ebû Nasr el-Fârâbî, "el-Fuṣûlü'-ḫamse", *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 34-56.; İbn Bâcce, "Teʿâlîḳ ʿalâ fuṣûli'l-ḫamse li'l-Fârâbî", *Teʿâlîḳ İbn Bâcce ʿalâ manṭıḳi'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrıḳ, 1994), 64-72. Ayrıca bk. Muhammet Nasih Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 67-90.

Bu farklı tutum hakkında bir değerlendirme yapacak olursak, öncelikle revizyon bağlamında Maimonides'in tavrının daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, bunlardan teknik alana ilişkin terimler; bir ilişkisel durumu ifade etmek yerine, eğitim açısından farklı boyutlarda kullanılan bir kavramın teknik sahasını dikkate almak açısından önem arz etmekte ve dolayısıyla burada mantıksal bir gerektirme söz konusu değildir. Tasdik türleri, kuşkusuz mantığın temel konularına başlamadan önce bilinmesinde yarar olsa da ilişkisel durumlara dair değildir. Delalet lafızları ise, benzer şekilde ilişkisel kavramları var etmekten ziyade daha çok mantığın iç konuları olarak görülmelidir. Nitekim klasik mantık kitaplarında, önermelerden önce bunlar ele alınmaktadır. Bu perspektifle bunların yerine bilfiil-bilkuvve, göreli ve zıt kavramların alınmış olması daha isabetli görünmektedir. Maimonides'in bu tutumu, Fârâbî'den okuduklarını olduğu gibi aktarmadığını göstermesi açısından da dikkate değerdir.

2.2. Mantık ve Nedensellik

Mantık kitaplarında yer verilmeyen Aristoteles'in dört neden teorisinin Maimonides tarafından bir mantık kitabında ele alınmış olması dikkat çekicidir.[22] Aristoteles'in ileri sürdüğü gibi maddi, fail, formel ve amaç olmak üzere varlıkların temelde dört nedeni bulunmaktadır.[23] Yapay varlıklarda, örneğin bunu bir sandalyede düşünecek olursak; tahta maddi, doğramacı fail, bilinen şekil formel ve üzerinde oturulması onun amaç nedenidir. Bu nedenler, yapay şeylerde çok açık olarak görülmektedir. Doğal varlıklara gelince, burada durumun farklılaştığına dikkat çeken Maimonides'e göre, bu nedenleri doğal varlıklarda aynen aramak gerekir; ancak formel nedeni, burada yapay varlıklarda olduğu gibi şekle değil, o varlığı veya türü meydana getiren ve onu ayakta tutan şey (öz) için düşünmek gerekir. Burada eğer form kaldırılırsa söz konusu varlık kendisi olmaktan çıkar ve başka bir şeye dönüşür. Örneğin, insanın maddesi "bedensel canlılık", formu "natık/düşünen

22 Dört neden için bk. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 61-63.

23 Maimonides, *Delâletü'l-ḥâ'irîn*, 184.

kuvvet", amacı "düşünülürleri idrak etmek", fail nedeni ise ona form veren, yani "natık kuvveti veren Tanrı'dır".[24]

Dört neden teorisinin mantık kitaplarında ele alınmadığı bilinmektedir. Metafiziksel bir problemler olarak daha çok fizik ve metafizik kitaplarında yer verilmeye uygundur. Nitekim Aristoteles mantık kitaplarında değil, söz konusu alanlara ilişkin yazdığı metinlerde yer vermektedir. Bize göre, bunun burada incelenmesinin gerekçesi, dile getirilmemiş olsa da Maimonides'in zihninde mantık olgusu ile nedensellik ilişkisinin özselliğiyle alakalıdır. O, dört nedeni yapay varlıklarda örnekleriyle açıkladıktan sonra, doğal varlıklar bağlamında insanın nedenlerinden formel ve amaç olanlara dikkat çekmektedir. İnsan formu natık kuvvet, yani mantıksal düşünebilme potansiyeli, amacı ise düşünülürleri idrak etmesidir. Buna göre, insanın formu veya formel nedeni, insanı insan yapan ve insanın onsuz olamayacağı mantıksal gerçekliktir. İnsan, formuyla kendi özünü var eden düşünülürleri idrak etmekte ve amacıyla da bilgileri üretmektedir. Onun formu düşünülenleri düşünebilmesi, amacı ise bunları idrak edip bundan yeni bilgiler üretmesidir. Formel neden, mantığın var olma zemini; amaç neden ise, mantıksallığın gerçekleşmesi olarak da düşünülebilir. Böylelikle dört neden teorisinin formel ve amaç neden üzerinden mantıksal olgu ve oluşumla bağlantısı kurularak, bir mantık metninde neden ele alındığının cevabı ortaya çıkmış olur. Buna göre mantıksallık, insanın formu ve bununla bağlantılı oluşan mantıksal kurallarla bilginin üretimi de amaç nedeni olmaktadır. Bu durumda, insan ekseninde formel ve amaç nedenlerini ortaya koymadan ondan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü bunlar, insanın esas var edici unsurları/nedenleridir. İnsanda bulunan mantıksallığın nedeni ortaya çıkaran böylesi bir yaklaşım, mantıksal gerçekliğin kaynağını göstermesi açısından da önemlidir. Bu açıklamalar ışığında, mantığın insanın bizzat kendisi olduğu söylenebilir.

3. Kavram

Kavramlar başlığı altında; beş tümel kavramlar, kategoriler ve beş tümele göre yapılan tanım ve betim konuları ele alınacaktır.

24 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Mantıḳ'ı", 73-74.; Maimonides, *Delâletü'l-ḥâ'irîn*, 50.

3.1. Beş Tümel

Beş tümel; tür, cins, ayrım, özgülük/hassa ve ilinek/genel ilinti kısımlara ayrılmaktadır.[25] Maimonides'in anlatımıyla tür, birçok şahıs hakkında geçerli olan ve onları ayakta tutan niteliğin zihinde düşünülmesidir. Cins, en az iki tür hakkında geçerli olan ve onları ayakta tutan tümeldir. Ayrım, bir türü başka bir türden ayıran ve onu ayakta tutan tümeldir. Özgülük, türün fertleri için geçerli olan, ama onları ayakta tutmayan tümeldir. İlinek ise, bir türün şahıslarının çoğunluğu veya azınlığı hakkında geçerli olan tümeldir.[26]

Örneğin, "insan" türdür. Çünkü Zeyd, Amr ve diğer şahıslar hakkında geçerlidir. "İnsan", "at", ve "tavşancıl kuşu" için canlı cinstir. "Düşünmek", insan için ayrımdır. Çünkü insan onunla hem cinslerinden ayrılır hem de belirginleşir. "Gülmek", insanın özgülüğüdür. Çünkü gülmek, insanı ayakta tutan bir özellik değildir ve başka türlerde de bulunmaz. Bedenin dik oluşu, göğüsler, tırnak biçimi vb. nitelikler insana özgü oldukları ve insanın özünü oluşturmadıkları için özgülükten sayılırlar. İlinek ise, Maimonides'e göre, türden daha genel bulunan tümel kavramdır. İnsanın hareket edebilirliği ve siyah olması gibi. Çünkü hareket ve siyah olmak insandan daha geneldir. Bunlar insan dışında da bulunur. İlinek, ayrılmayan ve ayrılan şeklinde iki kısma ayrılır. Siyahlığın zifftten, beyazlığın kardan ve ısının ateşten ayrılmaması konuda daima bulunan ilineklerdir. Demirde ve taşta ısının olması, Zeyd'in oturması ve kalkması ise ayrılan ilineklerdir.[27]

Cins ve tür, daima birlikte var oldukları için bir kavrama uygulandıklarında durumları değişkenlik gösterebilmektedir. Bu değişkenlik durumunu izah etmek için Maimonides altı ara kavram kullanmaktadır: "Yüksek cins", "sonuncu tür", "ortalama cins", "ortalama tür", "bölünen cins" ve "bölünen tür". Yüksek cins; üstünde başka bir tümelin olmadığı mutlak cinstir. Cevher gibi. Sonuncu tür; tür denilmeyi hak eden kavramın

25 İlinti/araz kavramını özel ve genel olarak ayırabiliriz. Özel ilintiyi özgülük/hassa, genel ilintiyi ise ilinek olarak ifadelendirdik. İlintinin bu iki türünün farkı ana metinde izah edilecektir.

26 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 75.

27 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 75.

özel olarak daha fazla bölünememesidir. "İnsan" ve "at" gibi. Ortalama cins ve ortalama tür, arada oldukları için duruma göre değişebilen kavramlar için kullanılır. "Canlılık" böyledir. Bunlar üstündekine göre tür, altındakine göre cinstir. Bölünen cins ve bölünen tür aynı anlamda kullanılır. Beslenen cismin canlıya ve bitkiye bölünmesi gibi.[28] Beş tümele dair burada ileri sürülen bilgiler, Fârâbî'nin bu konudaki düşüncelerinin dar bir özeti konumundadır.[29]

3.2. Kategoriler

Aristoteles'e dayanarak on kategoriyi kabul eden Maimonides, burada ayrıntıya girmeksizin onları üstün cinsler olarak saymakla yetinir: 1) töz, 2) nicelik, 3) nitelik, 4) görelik, 5) zaman, 6) mekân, 7) sahiplik, 8) durum, 9) etki, 10) edilgi. Birincisi töz, geri kalan dokuzu ise ilintisel durumları ifade etmektedir.[30] Maimonides, kategorileri kapsayan ve izah eden Aristoteles'in *Kategoriler* kitabını aynı zamanda mantık kitaplarının birincisi olarak kabul etmektedir.[31] Bu durumda ona göre, kategoriler bir mantık meselesidir.

3.3. Tanım ve Betim

Tanım ve betim, beş tümele göre yapılır. Buna göre bir tür, cinsi ve ayrımı alınarak açıklanırsa bu tanım/had olur. Eğer açıklaması yapılacak kavramın cins ve özelliklerinden (özgülük/hassa ve ilinek/genel ilinti) biriyle yapılırsa buna da betim/resm denir. İnsan için "İnsan düşünen canlıdır." dendiğinde cins ve ayrımdan yapıldığı için bu bir tanım olur. Maimonides tanıma farklı bir örnek daha vermektedir: "İnsan düşünen ve ölen bir canlıdır." Burada "ölmek" kavramı, ona göre insanı meleklerden ayıran sonuncu tür olmaktadır. Eğer insan, "İnsan göğsü geniş canlı veya boyu dik canlıdır." şeklinde ifade edilirse bu da betim olur.[32]

28 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 76.

29 Fârâbî, "et-Tavṭia evi'r-risâletu'l-leti ṣaddere biha'l-manṭıḳ", 27-28.

30 Aristoteles'in kategorileri için bk. Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Saffet Babür (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 1b 25-26.

31 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 76.

32 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 77.

Görüldüğü üzere Maimonides, klasik mantık metinlerinde tam tanım, eksik tanım, tam betim ve eksik betim şeklindeki tanım türlerinden, tam ve eksik kısımlarına girmeksizin, sadece tanım ve betim ayrımı yapmaktadır. Özet tarzında bir metinden beklenen, detaylara girilmemesi olsa da bu konuda olduğu gibi tamamlayıcı parçalardan bazılarına değinmemek suretiyle kısaltma yapmanın öğretim açısından bir yararı olmaz. Çünkü bu türden kısaltmalar, yapının unsurlarını yok saymak anlamına gediği için konunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin, yakın cins ve yakın ayrımdan yapılan bir tanımdan bahsetmek mantıksal olarak uzak cins ve ayrımları da akla getirecek ve buna dair sorular oluşacaktır. Bir bilimi, sanatı, konuyu, problemi özetlemenin çerçevesi ve koşullarına dair öğreti önemli olmakla birlikte başka bir yerin konusu olduğu düşüncesiyle burada detaya girmiyoruz.

4. Önerme

Maimonides önermeyi, haber veren ile haber verilenden, yani konu ile yüklemden oluşmuş kesin olan (cezimli) sözün bütünü şeklinde tanımlamaktadır. Burada literal olarak sözlerin çokluğu önermenin unsur sayısını değiştirmemektedir. Önerme daima konu ve yüklemden meydana gelmektedir. Örneğin: "Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd, onun oğlu Mısırlı Ebu Bekir'i öldürdü." "Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd" konu, "onun oğlu Mısırlı Ebu Bekir'i öldürdü" kısmı ise yüklemdir. Söz konusu durum, olumlu veya olumsuz olsun önermede bir farklılığa neden olmamaktadır.[33]

4.1. Önermenin Niteliği

Maimonides önermenin niteliğini, genel olarak olumlu ve olumsuz şeklinde düşünür. Bu nedenle kendi döneminde üzerinde durulan ayrıntılı boyutları veya karışık kısımları diyebileceğimiz belirsiz/madûle ve yokluklu/ademî önermelerin üzerinde durmaz. Buna göre olumlu önerme, bir şeyin bir şey hakkında olumlanmasıdır. "Zeyd bilgindir." gibi. Olumsuz önerme ise bir şeyin bir şey hakkında olumsuzlanmasıdır. "Zeyd bilgin değildir." gibi.[34]

33 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 62.

34 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 62-63.

4.2. Önermenin Niceliği

Maimonides niceliği bakımından önermeleri altı kısma ayırır. 1) Tümel olumlu: Yüklemin konunun tamamı hakkında olumlanmasıdır. "Bütün insanlar canlıdır." gibi. 2) Tümel olumsuz: Yüklemin konunun tamamı hakkında olumsuzlanmasıdır. "Hiçbir insan taş değildir." gibi. 3) Tikel olumlu: Yüklemin konunun bir kısmına dair olumlanmasıdır. "Bazı insanlar yazıcıdır." gibi. 4) Tikel olumsuz: Yüklemin konunun bir kısmını olumsuzlamasıdır. "Her insan yazıcı değildir." veya "Bazı insanlar yazıcı değildir." gibi. Bu dört önerme türü, Maimonides'e göre dört niceleyici ifadeyle ortaya çıkmaktadır: "Bütün", "hiçbir", "bazı" ve "Her/bazı … değil.". Görüldüğü gibi bu dört nicelik edatına göre dört nicel önerme ortaya çıkmaktadır. 5) Niceliği belirsiz/mühmele önerme: Eğer önermenin konusunda, "İnsan canlıdır." ve "İnsan yazıcıdır." gibi hiçbir niceleyici bulunmazsa buna da niceliği belirsiz önerme denir. Maimonides niceliği belirsiz önermelerin modal durumlarına bakmadan genel anlayış gereği onları tikeller hükmünde düşünmektedir. 6) Tekil/şahsi önerme: Olumlu veya olumsuz olsun önermenin konusu tek bir fert ise bu önerme türüne tekil önerme denir. "Zeyd canlıdır.", "Amr yazıcıdır." ve "Bekr bilgindir." gibi.[35]

Sayılanlardan dört nicelik ve iki nitelik bulunmaktadır. Nitelikler niceliklere uygulandığında aslında sekiz tür nicelik önermesi ortaya çıkmaktadır. Belirsizlerin tikel ve tekilin de tümel hükmünde düşünülmesinden dolayı Maimonides, potansiyel olarak belirsiz ve tekil türlerini saymamıştır. Nihai kullanımı olanlar, dört belirli önerme olanlardır. Bunlar da tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuzdur.

4.3. Önermenin Dilsel Parçaları

Maimonides bu açıdan önermeleri iki kısma ayırır. Birincisi ikili/sünâî önermeler, yüklemi bir fiil olan veya fiil ile konunun birleşmesi şeklinde gerçekleşen önermelerdir. "Zeyd ayaktadır." gibi. Buna ikili denilmesinin sebebi, önermenin oluşması için konu ve yüklem dışında

35 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 62-64.

üçüncü bir unsura ihtiyaç duyulmamasıdır. Maimonides'in burada konu ve yüklem dışında dediği şey varlık bildiren fiillerdir. Bu durumda O, üçlü/sülâsî önermelerin varlığını üçüncü bir unsurun daha olması gerektiğine bağlar ki, bu varlık bildiren fiillerdir (idi, olacaktı, oldu) ve bu fiiller üç zamandan birine delalet eder. "Zeyd şimdi ayaktadır.", "Zeyd ayakta idi." ve "Zeyd ayakta olacaktır." gibi önermeler üçlü önermelerdir. Bu durumda Maimonides'e göre üçlü önermeler, varlık bildiren fiillerden biriyle belirli üç zamandan birinin gösterildiği önermeler olmaktadır.[36]

Burada iki hususa dikkat çekilmesinde yarar vardır. Birincisi, klasik Arapça mantık kitaplarının çoğunda yer alan bu konu, mantıktan ziyade bir dil problemi olarak görülmeli ve ayrıca mantığın yazıldığı dil olarak Arapçayı ilgilendirmektedir. İkincisi ise Maimonides'in üçlü önermeleri, varlık fiiliyle birlikte belirli üç zamandan birinin kendisine ilişmesi şeklinde düşünmesidir. Onun üçlü önermeler için ileri sürdüğü bu ayrımları diğer klasik mantık metinlerinde görmek mümkün değildir. Burada ikili önermeler, iki isimden oluşanlar için; üçlü önermeler ise, bunlara bir varlık fiilinin daha bitişmiş hâli için kullanılır.

4.4. Önermenin Modalitesi

Maimonides'e göre önermede yüklem; "mümkün", "imkânsız", "muhtemel", "kaçınılmaz", "vacip", "zorunlu", "güzel", "çirkin", "gerekli" vb. ifadelerle konuya yüklenebilir. İşte konu ve yüklemi birleştiren bu gibi ifadelerin yer aldığı önermelere modal önermeler denir. "İnsan mümkün olarak yazardır.", "Bütün insanlar zorunlu olarak canlıdır.", "Zeyd'in bilmesi gerekir.", "İnsan çirkindir." gibi.[37]

Maimonides, modal ifadelerin çokluğuna değinse de modal ifadeleri kullanmaksızın maddesi itibarıyla modaliteleri mutlak olarak üç kısma indirgemektedir. Bunlar zorunlu, mümkün ve imkânsızdır. "Bütün insanlar canlıdır." önermesi zorunludur. "Bütün insanlar yazardır." önermesi mümkündür. "Bütün insanlar uçan varlıklardır." önermesi de

36 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 64-65.

37 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 65.

imkânsızdır. Üçlü tasniften sonra modaliteleri çözümlemeye çalışan Maimonides, zorunlu ve imkânsızı aynı cinsten saydığı için her ikisini kaçınılmaz/izdırârî ismi altında toplamaktadır. Zorunlu ve imkânsızı kaçınılmaz oluşlarında birleştiren Maimonides, bu sefer de mümkünde bir ayrışmaya gider. Bu, gerçek mümkün ile mutlak ayrımıdır. Ona göre doğduğu zaman "Zeyd yazıcıdır." denirse bu gerçek mümkün olur. Eğer gerçekte yazıcı olan birisi için örneğin, "Ebû İshak yazıcıdır." denirse bu mümkün değil, gerçekte olduğu için mutlak veya varlık bildiren önerme olur. Gerçekleşme ihtimali olup da henüz geçekleşmemiş önerme gerçek mümkün iken, bilfiil varlık gösteren önerme ise mutlak önerme olur. Burada imkân kalkmıştır artık. Bu nedenle Maimonides mutlağı, zorunluya benzetmektedir.[38]

Önermelerin modalitesinde, Maimonides'in modal ifadelerin çokluğuna değinmesi, mümkün önermelerin geçekleşmiş olanlarını mutlak olarak ifade etmesi ve aynı zamanda mutlak olanları mümkünün cinsinden sayması gibi görüşleri, Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımını yansıtmaktadır.[39] İndirgeme sonrasında önermeleri kesin olarak zorunlu, imkânsız ve mümkün olarak sınıflandırması da İbn Sînâ'nın genel tasnifiyle uyuşmaktadır.[40] Mutlağı imkândan çıkarıp zorunlu önerme gibi düşünmesi İbn Bâcce'yi hatırlatırken,[41] zorunlu ve imkânsızı bir başlıkta birleştirmesi ve aynı zamanda mutlağı zorunluya benzetmesi de İbn Rüşd'ün yaklaşımını andırmaktadır.[42] Bu tespitlerimiz, modalite konusunda Maimonides'in mantık birikiminin sanıldığı gibi sadece Fârâbî'yle sınırlı olmadığını, diğer İslam filozoflarıyla da benzerlik taşıdığını göstermektedir.

38 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 66.

39 Fârâbî, *Kitâbü'l-ʿİbâre*, nşr. Mübahat Türkel-Küyel (Ankara: AKM Yayını, 1990), 62-63.

40 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 30.

41 İbn Bâcce, "Teʻâlîḳ ʻalâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l Fârâbî", *Teʻâlîḳ İbn Bâcce ʻalâ manṭıḳi'l-Fârâbî,* thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrıḳ, 1994), 173.

42 Muhammet Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri* (Konya: Çizgi Yayınevi, 2018), 170-171.

4.5. Önermenin Karşı-Olum İlişkileri

Maimonides önermelerin karşı-olum durumlarını, iki önermenin konu ve yükleminin aynı olmasıyla birlikte birinin olumlu, diğerinin ise olumsuz olması şeklinde izah etmektedir. "İnsan yazıcıdır." ve "İnsan yazıcı değildir." önermeleri bir karşı-oluma sahiptir. Önermelerde karşı-olum durumları hem önermenin niteliği hem de niceliği üzerinden gerçekleşmektedir. Maimonides bu durumda üç karşı-olum biçiminden bahseder. Eğer karşı-olum, tümel nicelikli önermeler arasında olursa bu ilişkiye iki zıt önerme veya zıtlar ilişkisi denir. "Bütün insanlar canlıdır." ve "Hiçbir insan canlı değildir." önermelerinin ilişkisi bu şekildedir. Eğer karşı-olum tikel niceleyici önermeler arasında olursa buna da alt zıtlık denir. "Bazı insanlar yazıcıdır." ve "Bazı insanlar yazıcı değildir." gibi. Eğer olumlu ve olumsuz önermelerden birine tümel, diğerine tikel niceleyici ilişirse buna da çelişik önermeler denir. Bunlardan birincisi, tümel olumlu ile tikel olumsuz arasında gerçekleşir. "Bütün insanlar canlıdır." ve "Her insan canlı değildir." gibi. İkincisi ise tümel olumsuz ile tikel olumlu arasında gerçekleşir. "Hiçbir insan uçucu değildir." ve "Bazı insanlar uçucudur." gibi.[43]

Maimonides'in karşı-olum tasnifinde en dikkat çekici nokta, İbn Sînâcı gelenekte kabul edilen, tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz arasında gerçekleşen ve altıklık denilen ilişkinin yer almamasıdır. Maimonides'in tasnifinde altıklığın olmaması, Aristoteles ve Fârâbî anlayışının sürdürüldüğünü göstermektedir.[44] Bu yaklaşıma göre tümelde olan hüküm, tikeli de gerektirmektedir. Bu sebepten ötürü tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz arasında bir karşıtlık görülmemiştir. Tümellerin doğruluğu tikellerin de doğruluğunu zorunlu kılmaktadır. Örneğin, "Bütün insanlar canlıdır." önermesi, "Bazı insanlar canlıdır." önermesini zorunlu kılmaktadır. Ancak olumlu veya olumsuz tümellerin yanlış olması tikellerin de yanlış olmasını gerektirmemektedir. Örneğin, "Bütün insanlar yazardır."

43 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 65-66.

44 Bu konu için bk. Saloua Chatti, "Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes", *Around and Beyaond the Square of Opposition* (Basel: A Product of Birkhauser, 2012).; Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri,* 207-213.

önermesi yanlış iken, "Bazı insanlar yazardır." önermesi doğrudur. Bu nedenle altıklık ilişkisinde tümellerin yanlışlığı, önermeler arasında bir karşı-olum durumunu meydana getirmektedir. Görüldüğü üzere Maimonides, bu görüşü dikkate almamış, eski yaklaşımı sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle onun karşı-olum yaklaşımında tam bir karenin ortaya çıktığını söyleyemeyiz.

4.6. Önermenin Döndürmesi

Önermelerin döndürülmesinde, Maimonides iki kavramdan bahseder: önermenin aksedilmesi ve önermenin inkılabı. Herhangi bir önermenin konusu yüklem, yüklemi konu yapılır ve önerme doğruluk değerini kaybetmezse buna önermenin aksedilmesi denir. "Hiçbir insan uçucu değildir." önermesinin "Hiçbir uçucu insan değildir." şeklinde döndürülmesi böyledir. Döndürme durumunda, eğer önerme doğruluk değerini yitirirse, buna da önermenin inkılabı denir. Örneğin, "Bütün insanlar canlıdır." önermesi tikel olumlu olarak değil de yine tümel olumlu olarak "Bütün canlılar insandır." şeklinde döndürülürse bu önerme doğruluğunu yitirir.[45]

Maimonides, döndürmeye dair iki kavramdan bahsederken, örneğini düz döndürmenin sadece tümel olumsuzun tümel olumsuz olarak döndürülebilen çeşidinden seçer. Düz döndürmenin diğer üç belirli önerme tipine ve ters döndürmenin dört farklı önerme türüne ise hiç değinmez. Bu eksiklik, terimler esas alınarak yazılmış bir metnin buna benzer incelikleri ihmal etmesinden dolayı düşünülebilir. Ancak diğer türlere değinmemek, döndürme meselesinin anlaşılmasını mümkün kılmamaktadır.

Bu konuda dikkat çekilecek bir diğer husus ise, önermenin inkılabı denilen döndürme türüdür. Burada önermenin doğruluk değerini yitirmesinden bahsedilir. Eğer döndürme durumunda, önerme doğruluk değerini yitirirse, zaten döndürme gerçekleşmemiş olur. Bu nedenle, verilen tümel olumlunun tümel olumlu olarak döndürülmesi yanlış sonuçlandığı için bunun bir değeri kalmamaktadır. Dolayısıyla

45 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fī Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 67.

döndürme imkânsız hâle gelmektedir. Arapça yazılan mantık metinlerinde düz döndürme türlerinden tümel olumlunun kendisine döndürülmediği, tikeline döndürüldüğü bilinmektedir. Maimonides'in nicelik korunmadığı için bu türden bir döndürmeyi kabul etmemiş olması muhtemeldir. Ancak nitelikle birlikte niceliğin de korunması durumunda önermenin doğruluğunu yitirdiğini de görmektedir. Bu nedenle ileri sürdüğü inkılap denilen döndürme türünü kabul etmiş olması düşünülebilir. Arapça mantık metinlerinde bu sorun, tümelin tikele döndürülmesi şeklinde çözülmeye çalışılmıştır. Ancak döndürmede nitelik korunup nicelik değişimi söz konusu olduğu için tam karşılıklı bir döndürme meydana gelmemektedir. Dolayısıyla sorun devam etmektedir. Latince yazılan mantık metinlerinde bu sorunun döndürmenin basit, ilintisel ve ters şeklinde bir ayrıma tabi tutularak çözülmeye çalışıldığını görmekteyiz. Buna göre, tümel olumlu önerme basit olarak döndürülemez, tikeline döndürülmesi durumunda ise bu bir ilintisel döndürme şeklinde olacaktır.[46]

5. Kıyas

Maimonides kıyası şu şekilde tanımlamaktadır: "Eğer iki önerme herhangi bir hususta ortaklığa sahip olup ikisinden başka bir önerme ortaya çıkarsa, o takdirde bu iki önermenin bileşimine kıyas denir." Bileşimdeki ilk iki önermeye öncül/mukaddime, her iki öncülün birleşmesinden gereken öneremeye de sonuç veya redif denir. Örneğin:

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar duyarlıdır.

Bütün insanlar duyarlıdır.[47]

Kıyasta yer alan terimleri açıklamaya çalışan Maimonides'e göre, kıyasta üç terim ve ikisi öncül olmak üzere üç önerme bulunur. Orta terim, iki öncülü birbirine bağlayan terimdir. Eğer iki öncül arasında orta terim bulunmazsa, kıyas meydana gelmez ve böylesi bir bileşimden de

46 Bu konu hakkında bk. Alexander Broadie, *Introduction to Medieval Logic* (New York: Oxford University Press, 1993), 157, 159-160.

47 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 67.

sonuç çıkmaz. Orta terim dışında, büyük ve küçük olmak üzere iki terim daha bulunur. Bunların büyüklüğü ve küçüklüğü kapsam durumlarına göre belirlenir. Bunlara bağlı olarak büyük terimin içinde bulunduğu öncüle büyük öncül, küçük terimin bulunduğu öncüle de küçük öncül denir. Her iki öncülde orta terim tekrarlanır. Sonuç önermesi ise, her iki öncülden çıkan ve orta terimin yer almadığı önermedir. Verilen kıyas örneğinde, "canlı" orta terim, "duyarlı" büyük terim ve "insan" küçük terimdir. Bunların geçtiği öncüllere de büyük ve küçük öncül denir.[48]

Öncüllerin ortaklığı, orta terim vasıtasıyla sağlanmakta ve bu da üç türlü gerçekleşmektedir. Orta terim ya öncüllerden birinde konu diğerinde yüklem ya her iki öncülde konu ya da her iki öncülde yüklem olur. Bu duruma göre, kıyasın üç şekli oluşmaktadır. Birinci şekilde orta terim, konu ve yüklem olarak gelir:

Bütün canlılar duyarlıdır.

Bütün insanlar canlıdır.

Maimonides, birinci şekilde orta terimin geliş sıralamasını, birinde konu diğerinde yüklem olarak bulunduğunu söylemektedir. Böyle bir ifade biçimi, üzerinde çokça tartışılacak dördüncü şekli de içine almaktadır. Çünkü orta terimin hangi öncülde konu, hangi öncülde yüklem olacağı belirtilmemektedir. Bu da dördüncü şekli içine alacak tarzda bir yaklaşımı mümkün kılmaktadır. Ancak bu söylediklerimizden onun dördüncü şekli kesin olarak kabul ettiği ortaya çıkmaz.

İkinci şekilde orta terim, her iki öncülde de yüklem olarak bulunur:

Bütün insanlar canlıdır.

Hiçbir uçucu canlı değildir.

Üçüncü şekil ise, orta terimin her iki öncülde konu olarak gelmesi şeklinde oluşur.

Bazı canlılar duyarlıdır.

48 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fī Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 67-68.

Bazı canlılar beyazdır.[49]

Maimonides'in mantık anlayışının kaynakları arasında Aristoteles ve Fârâbî gibi filozoflar, dördüncü şekilden bahsetmeden sadece üç şekil kabul etmişlerdir. Birer Aristotelesçi olan çağdaşları İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi filozoflar ise, dördüncü şeklin varlığını kabul edip tartışırlar, ancak her ikisi de bu şeklin doğal olmadığını ileri sürmüşlerdir. Görüldüğü üzere Maimonides, dördüncü şekilden hiç bahsetmeyerek söz konusu önceki filozofların tutumunu benimsemektedir.[50] Okumaları arasında önem verdiği ve güvendiği İbn Bâcce'nin bu konudaki yaklaşımı hakkında bilgi sahibi olması muhtemeldir. Kendisinin terimler üzerinden bir özet oluşturması ve ayrıca güvendiği kaynakların bu hususa değinmemiş olmaları, Maimonides'in tavrında etkili olmuş olabilir.

Kıyasın modlarına da değinen Maimonides'e göre, her bir şekilden otuz altı mod bulunmaktadır. Üç şekilden otuz altı mod, toplamda yüz sekiz modun ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bunların hepsi geçerli değildir. Birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört ve üçüncü şekilden altı mod geçerlidir.[51]

Kıyasa dair buraya kadar anlatılanlar basit/yüklemli kıyaslar sınıfına dâhildir. Maimonides bundan sonra kıyasın başka sınıflarının da olduğunu söyleyerek onları kısaca ele almaktadır. Bunlar şartlı, hulfî/ters, tümevarım, analoji ve fıkhi kıyaslardır.

Önermeler bahsinde hiçbir şekilde şartlı önermelere değinmeyen Maimonides, kıyas kısmında şartlı önermelerin ve onlardan oluşan şartlı kıyasların bitişik ve ayrık kısımlarını izah etmeye çalışır. Bitişik kıyasa örnek olarak:

Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.

---

49 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 68.

50 Fârâbî, "Kitâbü'l-Ḳıyâs", *el-Manṭıḳ 'inde'l-Fârâbî II*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-Meşriḳ, 1986), 21.; İbn Bâcce, "Te'âlîḳ 'alâ kitâbî'l-ḳıyâs ve't-taḥlîl li'l-Fârâbî", *Te'âlîḳ İbn Bâcce 'alâ manṭıḳi'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 184-186.; İbn Rüşd, *Telḫîşu manṭıḳu Aristû kitâbu'l-ḳıyâs*, thk. Gerard Gihamy (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992), 172-173.

51 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 69.

Ama Güneş doğmuştur.

O hâlde vakit gündüzdür.

Ayrık kıyas da şu şekilde olur:

Bu sayı ya tektir ya çifttir.

Bu sayı tektir.

O hâlde bu sayı çift değildir.

Maimonides, şartlı kıyaslardan beş modun geçerli olduğunu, bunlardan iki modun bitişik şartlılardan, üç modun ise ayrık şartlılardan olduğunu belirtir.[52] Bitişik şartlılardan ön-bileşeni onaylama ve art-bileşeni onaylamama şeklindeki modlar geçerli sonuçlar verir. Bunlar *modus ponens* ve *modus tollens* diye de bilinen modlardır. Maimonides, ayrıklar için üç modun doğru sonuç verdiğini söylese de bu isabetli değildir. Çünkü gerçek ayrık kıyasların her dört modu da geçerli sonuçlar verebilmektedir. Dikkat edilirse Maimonides, şartlı önermelere değinmemesine rağmen kıyaslar konusunda bitişik ve ayrık şartlı kıyaslardan bahsetti. Önermelerde değil de kıyaslarda şartlıları incelemesi, Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü Fârâbî de aynı şekilde şartlı önermelere değinmemektedir. Bu tutumunu, Aristoteles'in bu konu hakkında hiçbir şey yazmamasına bağlayabiliriz. Ancak kıyaslara gelince, Aristoteles'ten ayrılıp bu konuda şartlıların bitişik ve ayrık türlerini örneklerle açıklamaya çalışmaktadır.[53]

Maimonides'e göre eğer herhangi bir önerme doğrulanmak istenirse, yüklemli kıyaslardan bir kıyas oluşturularak doğruluğu bilinmek istenen önermeyi sonuç olarak getirmesi gerekir. Buna "doğru yüklemli kıyas" denir. Bir önerme başka bir yolla, yani doğruluğu bilinmek istenen önermenin çelişiği farz edilerek ve bu çelişik önerme çürütülerek de ispatlanabilir. Doğru olan önermenin çelişiği çürütülünce kendisi

52 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 69.

53 Ebû Nasr el-Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, haz. ve çev. Mübahat Türker Küyel (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 105-107.

doğrulanmış olmaktadır. İşte bu ispatlama yöntemine hulfî kıyas denir.[54]

Maimonides, genel akıl yürütmeler türünden kabul edilmesine rağmen tümevarım ve analojiyi/benzetmeyi de kıyas çeşitlerinden sayar. Doğru olmayan bu yaklaşım, onun tarafından kıyasın akıl yürütmeyle özdeş görülmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, tümevarım kıyası/istikra, tikelleri incelenmiş olan bir önemenin tümevarımla bazı tikellerinin de doğru sayılmasıdır. Örneğin, bir kişi, göğün altında bulunan bütün maddelerin çoğunluğu hakkında tümevarımsal olarak onların yapılmış olduğuna hükmeder ve bu hükmünü genele intikal ettirirse, yani göğün yapılmış olduğuna hükmederse bu tümevarım olur.

Cisim; kasa, leğen ve sandalyedir.

Kasa, leğen, sandalye ve bunlara benzeyenler yapılmıştır.

Gök, cisimler toplamındandır.

O hâlde gök de yapılmıştır.

Benzetme kıyası ise herhangi bir hususta, benzeyen iki şeyden dolayı birinde geçen bir özelliğin diğeri için doğru sayılması veya uygulanmasıdır. Örneğin, "Gök yapılmış mıdır?" sorusuna karşı, "Evet, yapılmıştır." diye cevaplanır ve şu şekilde bir akıl yürütme oluşturulursa bu benzetme kıyası olur.

Gök cisimdir, duvar cisimdir.

Duvar yapılmıştır.

O hâlde gök de yapılmıştır.[55]

Maimonides, kıyasın bu çeşitleri dışında başka çeşitlerinin de olduğundan bahseder, ancak buna sadece fıkıh kıyasını örnek vermektedir.[56] Konuyu işleme tarzından dolayı burada ayrıntıya girmemektedir.

Maimonides kıyaslar konusunda öncelikle kıyasın tanımını, terimlerini, öncüllerini, üç şekil ve bunların modlarını yüklemli kıyas üzerinden

54 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 70.

55 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 70.

56 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 71.

izah etmeye çalışır. Ardından kıyasın başka sınıflarından bahsederek bunların içinde şartlı, hulfî, tümevarım, analoji ve fıkhi kıyasları ele alır. Burada özellikle yüklemli kıyasın dışında dediği türlerin sayımı dikkat çekicidir. Değinilenlerden şartlı, hulfî ve fıkhi kıyaslar ile tümevarım ve analoji akıl yürütmeleri aynı kategoride ele alınmaktadır. Mantık biliminin geldiği nokta itibarıyla akıl yürütme biçimlerinin kıyas akıl yürütme türünden sayılması isabetli görünmemektedir. Bunu kıyasın kapsamının geniş tutulmasına bağlayabiliriz. Ancak sayılanların sınırlanması ve sayılanların birbiriyle ilişkilendirilmesi itibarıyla, bu meselelerin çok da sorgulanmadan Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Ḳıyâsi'ṣ-Ṣaġīr*'in özet olarak aktarılmasından kaynakladığını düşünmekteyiz.[57] Bu çerçevede Maimonides'in kıyaslar konusunda ele aldığı problemlerin ve bu konularda dile getirdiği görüşlerin *Kitâbü'l-Ḳıyâsi'ṣ-Ṣaġīr*'in özeti görünümünde olduğunu belirtmemiz gerekir.[58]

6. Beş Sanat ve Öncülleri

Beş sanattan önce onların geçerlilik düzeylerini şekillendiren dört öncülü ele alan Maimonides, bu öncülleri "herhangi bir delile ihtiyaç duymayan önermeler" olarak nitelendirir.

1) Duyusallar/mahsûsât: Duyular aracılığıyla bir şeyin renginin siyah, tadının ekşi ve sıcak olduğunun bilinmesidir.

2) İlk düşünülürler/ma'kûlât: Bütünün parçadan daha büyük, ikinin çift sayı olduğu, bir şeye eşit olan şeylerin birbirine de eşit olduğu gibi doğuştan ve kendiliğinden idrak edilen bilgileri kapsamaktadır. Birinci düşünülürlerle birlikte ikinci düşünülürler diye bir ifade daha kullanan Maimonides, geometrik teoremleri, astronomik hesapları ve tecrübeyle/deneyimle bilinenleri bu kapsamda değerlendirmektedir. Mahmudiye otunun ishal, meşe mazısının kabızlık yaptığının bilinmesi böyledir. Ona göre ikinci düşünülürler, birinciye bağlı olarak bilindiği için bu ismi gerektirmektedir.

57 Bu konuda karşılaştırma yapmak için bk. Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr"101-119.

58 Kesin bir iddianın sorumluluğundan kaçınmak için "özetidir" yerine "özeti görünümündedir" ifadesini kullanmayı uygun gördük.

3) Yaygınlar/meşhûrât: İnsanın ayıp yerlerini göstermesinin çirkin, iyiliğin üstün olduğunun halk tarafından yaygın bir şekilde bilinen bilgileri içermektedir.

4) Kabul edilmişler/makbûlât: Kabul edilmiş bir kişiden veya rıza görmüş bir topluluktan alınan ve kabul edilen bilgilerdir. Maimonides, bunun için "başka bir nedenle değil, sadece kabul edilmişlik" kaydını ileri sürmektedir. Çünkü kabul edilmiş kişilerin veya bir topluluğun sözü duyusallardan, ilk düşünülürlerden veya yaygın olan bilgilerden de olabilir.[59] Ama burada söz konusu sebeplerden değil, sadece kabul edilmişlik yönüyle alınan bir bilgidir.

Maimonides'e göre duyusallar, insan türü içinden duyuları sağlam olanlarda herhangi bir farklılık söz konusu olmadığı için, kesin bilgiyi ifade eder. Yaygın olanlarda ayrılık ve aykırılık vardır. Çünkü bazı önermeler, bazı milletlerce yaygın bir kabule sahip olmayabilir. Bu nedenle kesin bilgilerden sayılmazlar. Bu durum, kabul edilenler için de geçerlidir. Bazı kişilerce kabul edilen bilgiler başka kişilerce kabulden sayılmayabilir. O, birinci düşünülürlerle birlikte tecrübeyi de içinde barındıran ikinci düşünülürleri ve duyusalları kesin bilgiden saymaktadır.[60]

Bu öncüllere bağlı, beş sanat olarak meşhur olmuş beş bilgi derecesi/seviyesi ortaya çıkmaktadır:

1) Burhan sanatı: Birinci düşünülürler, geometrik teoremleri ve deneyimi içinde barındıran ikinci düşünülürler ve duyusalları barındıran kesin bilgi diye nitelendirilen öncüllere veya önermelere burhanî kıyas denilir. Bu türden kıyasların kullanılışını ve şartlarını inceleyen sanata da burhan sanatı denir.

2) Cedel sanatı: Öncüllerinden biri yaygın bilgiyi içeriyorsa, buna cedelî kıyas ve bu kıyasların kullanımıyla ilgili sanata da cedelî sanat denir.

3) Hitabet sanatı: Öncülleri veya öncüllerinden biri kabul edilmiş önermelerden seçilmiş kıyasa hitabî kıyas ve bununla ilgilen sanata da hitabet sanatı denir.

59 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 71.

60 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 71-72.

4) Sofistlerin sanatı: Eğer kıyasın öncüllerinden biri karıştırma ve aldatmadan oluşuyorsa, buna sofistik kıyas ve bunu konu edinen sanata da sofistlerin sanatı denir.

5) Şiir sanatı: Bazı şeyler benzetme ve andırma yoluyla güzelleştirilebilirler. İşte andırma ve benzetmeyle yapılan bu türden kıyaslara şiir kıyası ve bunun öğretimiyle ilgilenen sanata da şiir sanatı denir.[61]

Maimonides beş sanatın bazı türlerinin tümdengelim, tümevarım ve analoji olarak bilinen akıl yürütme çeşitleriyle olan ilişkilerine de değinmektedir. Buna göre burhan sanatı, genellikle tümdengelimsel olmakla birlikte, bazı durumlarda tümevarımı da kullanır. Cedelî kıyas, mutlak tümevarımı kullanır. Hitabet sanatı ise analojik olarak çalışır.[62]

Öncüllere ve beş sanata dair konuyu bitirmeden önce bazı hususlara dikkat çekmemizde fayda vardır. Öncelikle burada zikredilen öncüller ve onların açıklamaları, daha önce değindiğimiz birçok konuda olduğu gibi Fârâbî'den alınmış görünmektedir. Maimonides, doğrudan dört öncüle değinir. Ancak ilk düşünülürlerden sonra geometrik teoremleri ve deneyimleri içine alan ikinci düşünülürler dediği iki öncülden daha bahseder. Beş sanatı ele alırken sofistik sanatını var eden aldatmaca öncül türünden ve şiir sanatına değinirken andırma ve benzetme öncül türlerinden de bahseder. Bu durumda, doğrudan saydıklarına dört öncül daha eklemiş olmaktadır. Bu çözümlememizden hareketle, onun nazarında dördü doğrudan, dördü dolaylı olmak üzere sekiz tür öncülün bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; ilk düşünülürler, geometrik teoremler, duyusallar, deneyimler, yaygınlar, kabul edilenler, aldatmacalar ve benzetmelerdir. Bir diğer husus ise, Maimonides'in beş sanatı tamamen mantıksal boyutuyla düşünmesidir. Örneğin, hitabet ve şiirin edebî boyutları olmasına rağmen ve klasik metinlerde bunlara çokça değinilmesine rağmen, Maimonides meselenin bu boyutuna hiç girmemektedir.

61 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 72-73.

62 Türker, "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı", 73.

Sonuç

Maimonides'in *Maḳāle fî Ṣınâʿati'l-Manṭıḳ* adlı eserinde sunmaya çalıştığı mantık, formel olarak kendisinden önce İslam mantık geleneğinin özetini oluşturması, bu özeti terimler aracılığıyla yapmaya çalışması bakımından ansiklopedik bir tarz sunması ve döneme uygun metafiziksel bazı konuları ihtiva etmesi bakımından dikkat çekicidir. Burada Maimonides'in ele aldığı mantık kavramlarını, onun ansiklopedik tutumunu dikkate alarak konunun bütünlüğünü ve devamlılığını esas alarak yeni bir formda sunmaya çalıştık. Bu sunum, bazen mantık bilimi açısından salt bir çözümleme bazen de onun kaynakları olarak düşündüğümüz filozoflarla karşılaştırma veya o kaynaklara dikkat çekme şeklinde bir yöntemle gerçekleşmiştir.

Bahsettiğimiz yeni formun temel başlıkları; mantık felsefesi, mantığa hazırlık problemleri, kavram teorisi, önermeler, kıyas ve beş sanat olmuştur. Onun anlayışında mantığın neliği, mantığın felsefe ve bilimlerle olan ilişkisi gibi problemler, mantık felsefesi şeklinde ifadelendirdiğimiz çerçevede serimlenmiştir. Maimonides'in mantığa yüklediği anlamlar ve onu felsefe veya tüm bilimler için bir yöntem bilim olarak düşünmesi, onu genel olarak Aristotelesçi ve Fârâbîci bir çerçevede konumlandırmamızı haklı kılmaktadır.

Mantığa hazırlık olarak ifade ettiğimiz bağlamda, daha önce Fârâbî tarafından ele alınan ve İbn Bâcce tarafından sürdürülen beş fasıl konuları yer almaktadır. Maimonides'te bunun karşılığını ilişkisel kavramlar olarak ifade ettik. Onun bu konudaki tutumu, bilfiil-bilkuvve ile zıtları alması, teknik terimler gibi bazı konuları da almaması bakımından öncekilerden farklılık arz etmektedir. Mantığa hazırlık bağlamında ele aldığımız diğer konu ise nedensellik problemidir ve bu Maimonides'e hastır. Bir mantık kitabında böylesi metafiziksel bir problemin neden ele alındığının onun nezdinde gerekçelerini mümkün çıkarımlarla oluşturmaya çalıştık.

Kavramlar teorisinde beş tümel, kategoriler ve beş tümele bağlı olarak gerçekleştiği için tanım ve betime yer verildi. Bu kısımda Maimonides'in beş tümel kavramları tanımlama biçimi kısa ve farklılık arz etmektedir.

Önermelere dair kısımda önermenin niteliği, niceliği, dilsel parçalarına göre çeşitleri, modalitesi, karşı-olum durumları ve döndürmeleri gibi konulara yer verildi. Burada niceliğe göre, önermelerin çok açık bir biçimde tasnif edilmesi ve izah biçimi kayda değerdir. Gerek tanım ve tasnifinde gerek çözümlemelerinde, Maimonides'in modaliteler konusundaki görüşleri, Aristoteles'ten kendi zamanına kadar İslam filozoflarından etkilerle derleyici ve karar kılıcı bir zemine oturmuştur. Karşı-olum konusunda ise altıklardan bahsetmeyerek İbn Sînâ öncesi tutumu sürdürmesi bakımından dikkat çekicidir.

Kıyaslar konusunda Maimonides'in Aristoteles'in bıraktığı yerden sonraki zamanların bazı katkılarını görmezden geldiği görülmektedir. Kıyasın dördüncü şekline hiç değinmemesi ve tümevarım ile analojiyi kıyas türünden sayması gibi bazı konular kıyaslarda bahse değer başka konulardır. Bu çerçevede ele alınan konuların sayısal sınırlılığı ve bunları ele alış biçiminin önemli oranda Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Ḳıyâsi'ṣ-Ṣaġīr* adlı kitabının özeti görünümünde olduğunu ayrıca belirtmemiz gerekir.

Beş sanata yer verdiğimiz kısımda ise onun öncül anlayışına ve buna bağlı olarak oluşan beş sanat türlerine ve açıklamalarına yer verdik. Bu çerçevede onun anlatımında dolaylı olarak; ilk düşünülürler, geometrik teoremler, duyusallar, deneyimler, yaygınlar, kabul edilenler, aldatmacalar ve benzetmeler şeklinde sekiz öncül tespit ettik. Bunlara bağlı olarak da beş sanat oluşmaktadır. Onun beş sanatı tamamen mantıksal bir düzlemde ele alması da bu konuda Aristoteles'in belirlenimleriyle uyumlu gerçekleşmiştir.

Kaynakça

Akdağ, Özcan-Bayder, Osman**.** "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine." *Journal of Islamic Research* (2019), 182-191.

Akdağ, Özcan. "Fârâbî'nin İbn Meymûn'a Etkisi: Metin Karşılaştırma". *Bilimname* XLIII (2020/3), 365-379.

Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Aristoteles. *Kategoriler*. çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.

Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.

Arkan, Atilla. *İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

Broadie, Alexander. *Introduction to Medieval Logic*. New York: Oxford University Press, 1993.

Chatti, Saloua. "Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes", *Around and Beyaond the Square of Opposition*. ed. Jean-Yves Béziau. 21-40. Basel: A Product of Birkhauser, 2012.

Çağrıcı, Mustafa. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 20/194-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Ece, Muhammet Nasih. "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname* XXXVII (2019/1). 629-660.

Ece, Muhammet Nasih. *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

Ece, Muhammet Nasih. *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2018.

Efros, Israel. *Maimonides' Treatise on Logic*. New York: Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1938.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. "el-Fuṣûlü'-ẖamse". *Mantığa Giriş Risaleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. "et-Tavṭia evi'r-risâletu'l-leti ṣaddere biha'l-manṭıḳ". *Mantığa Giriş Risâleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. "İḥṣâʾü'l-ʿulûm". *Mantığa Giriş Risâleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr." *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri.* haz. ve çev. Mübahat Türker Küyel. 45-61. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Kitâbü'l-Ḳıyâs". *el-Manṭıḳ 'inde'l-Fârâbî II*. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-Meşriḳ, 1986.

Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Kitâbü'l-ʿİbâre*. nşr. Mübahat Türkel Küyel. Ankara: AKM Yayını, 1990.

İbn Bâcce. "Te'âlîḳ 'alâ fuṣûli'l-ḫhamse li'l-Fârâbî". *Te'âlîḳ İbn Bâcce 'alâ mantıḳi'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrıḳ, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîḳ 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l Fârâbî". *Te'âlîḳ İbn Bâcce 'alâ manṭıḳi'l-Fârâbî.* thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrıḳ, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîḳ 'alâ kitâbî'l-ḳıyâs ve't-taḥlîl li'l-Fârâbî". *Te'âlîḳ İbn Bâcce 'alâ manṭıḳi'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrıḳ, 1994.

İbn Rüşd. *Telḫiṣu manṭıḳu Aristû kitâbu'l-ḳıyâs*. thk. Gerard Gihamy. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî. 1992.

İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

Maimonides. *Delâletü'l-ḥâʾirîn*. çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019.

Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı & İbn Meymun (Maimonides) Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Türker, Mübahat. "Musa b. Maymun'un Maḳāla fî Sınâʿati'l-Manṭıḳ'ı." *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1-2 (1959-1960), 49-110.